

«ДИСКУРСИВ ЮКЛАМАЛАР» ҲАҚИДА

Ф.ф.н. Пардаев Азамат Бахронович

Самарқанд Давлат университети,

a_pardayev@mail.ru, a_pardayev@umail.uz,

Инсоннинг когнитив қобилиятини рўёбга чиқаришда, мулоқот жараёни/матннинг коммуникатив ва прагматик структурасини тўғри ва мақсадли шакллантириш ёки унинг эмоционал-экспрессив таъсирчанлигини оширишда нутқни жонлантиришга, унга фаолият, ҳаракатлилиқ тусини берувчи воситалар (жонли мулоқот нутқи бирликлари, экстралингвистик омиллар, модал сўзлар, юкламалар, ҳар хил киритмалар ва ҳ.) ғоят муҳим ўрин тутди. Тилимизнинг ижтимоий вазифалари кенгая бориши билан бундай воситаларнинг миқдори кундан кун кўпайиб, чегараси мунтазам кенгайиб бормоқда. Миллий истиқлол шарофати билан Ўзбекистон Республикасининг расмий давлат тили ўзбек тили бўлиб, маданият, иқтисод, сиёсат, байналмилал алоқаларнинг барча турларида тилимиз кенг амалиётда бўлаётганлиги ва унинг фаолият доираси кундан-кунга кенгаётганлиги билан бирга нутқ таъсирчанлигини таъминловчи воситалар, жумладан, модал сўзлар ва юкламаларнинг янги-янги турлари шаклланмоқда. Бу жараёни нафақат бизнинг тилимиз, балки миллий истиқлолга эришиш туфайли мустақил тараққиёт ва байналмилал алоқага киришган ҳар бир тил бошдан кечирган. Шунинг учун иккинчи жаҳон урушидан кейин дунё тилшуносларининг эътиборини тортган қизиқарли масалалардан бири - коммуникация жараёнида фаол иштирок этувчи «дискурсив маркерлар»нинг – юқорида санаб ўтилган «нутқни жонлантирувчи» воситаларнинг - жадал ривожланиши ва сафининг кенгайиб бораётганлиги бўлди. «Дискурсив маркер» деганда шаклан сўз ёки сўз бирикмаси, ҳатто гап тузилишига эга бўлиб, шу дискурсда / матнда ўз денотатив (ва пропозицион) информатив қийматини йўқотиб, энг аввало матнни жонлантириш, уни ҳаракатдаги жараён сифатида бериш, шу билан бирга унинг бутунлигини таъминлаш, турли хилдаги субъектив эмоционал-экспрессив таъсирчанлигини ошириш, адресантнинг индивидуал услуби хусусиятларини ифодалашга хизмат қиладиган ҳосилалар тушунилади. Дискурсив маркерлар матнда ҳаракатчанлик бўёғини бериш билан бирга ифодаланаётган матн ва дискурснинг ўтган қисми орасидаги муносабатлар ҳақида хабар беради (яъни, матн алоқадорлигини таъминлайди) ҳамда коммуникация пайтида сўзловчи ва адресатнинг ўзаро муносабатини, сўзловчи ички (рухий) ҳолатини таъсирчан шаклда акс эттиради.

Хориж тилшунослари дискурсив маркерлар сирасига юкламалар, боғловчилар, модал сўзлар, ундовлар, равишлар каби кўплаб морфологик-синтактик бирликларни киритишади. Юқорида эслатиб ўтилган сабабларга

кўра, бундай бирликларнинг сони тез кўпайиб борётганлиги уларнинг ўрганилишига бағишланиб кўплаб ишларнинг юзага келтирган¹. Бу ишларда дискурсив маркерларнинг кўринишлари, сўз туркумларига мансублиги, шаклланиш ва ривожланиш йўллари ҳақида ҳам баҳс боради.

Дискурсив маркерларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларнинг таъсир доираси, одатда, гап ёки микроматн чегарасидан чиқади, катта контекстлар билан ҳатто метаматн – матндан ташқарида турган ҳолату вазиятлар, сўзловчининг зотий (онтологик) хислатлари, рухий ҳолати, ижтимоий мавқеи, маданий савияси, баён этилаётган фикр ва мулоқот жараёнига муносабати, мулоқот жараёнининг бошқа турдаги хилма-хил таркибий қисмларининг хусусиятлари билан ҳам алоқадор бўлолади. Дискурсив маркерларни рус тилида² ва инглиз тилида³ қўлланилиши билан шуғулланган тадқиқотчилар бундай бирликларнинг матнни ва дискурс (мулоқот жараёни) шакллантириш каби структур вазифа билан бирга ҳар хил эмоционал-экспрессив таъсирчанлик хусусиятларига, сўзловчи онтологик хислатлари ва мулоқот жараёнидаги рухий ҳолатини акс эттириш қобилятига эга эканлигини алоҳида уқтиришади.

Ўзбек тилида ҳам нутқ жараёнида фаол иштирок этиб, турли-туман прагматик вазифалар - энг аввало, матнни жонлантириш ва бутунлаштириш, ҳар хил коннотатив маънолар ифодалашга хизмат қиладиган нутқий ҳосилалар (сўз, сўз бирикмалари, гап қурилиши) жуда кўп. Уларнинг қайси сўз туркуми (модал сўзларми ёки ундовларми, юкламаларми ёки боғловчиларми) таркибига киритиш ҳар хил мунозараларга сабаб бўлади, зероки, улар бир хусусияти билан модал сўзларга ўхшаса, бошқа қирраси билан ундовларга яқинлашади. Биз шундай сўзларни **«дискурсив юкламалар»** атамаси остида бирлаштирдик. Бизнингча, ўзбек тилидаги дискурсив юкламалар сирасига қуйидаги ҳосилаларни киритишимиз мумкин: *бале, бу, заб, ҳали, лаббай, майли, мана, ана, тузук, э, қани энди, қани, ишқилиб, айтмоқчи, нега десанг, барибир, ўлгур, қургур, қурмагур, тушгур, тушмагур, бўлгани бўлди, айтгин-айтгин, борингки, қўйингки, кел, келиб-келиб, дейман, бу дейман, дегин, шундай денг, яхшиси, кимсан, биласизми, борми, шундай, энди, савил, ҳа* кабилар. Бу қаторни яна узоқ давом эттириш мумкин. Бу сўзлар, юқорида айтиб ўтганимиздек, олмош, модал, ундов, юкламалар таркибига ёки сўз туркумлари тизимида ажратилиши мутлақо асоссиз бўлган

¹ Баранов А.Н., Плугян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. - М., 1993; Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. К.Л.Киселёва, Д.Пайар. – М., 1998.

² Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. К.Л.Киселёва, Д.Пайар. – М., 1998.

³ Traugott E.C. Constructions in grammaticalization // The handbook of historical linguistics / ed. By B.D. Joseph, R.D.Janda. Oxford: Blackwell, 2003. p.643.

киритмалар сифатида баҳоланади. Биз уларни *дискурсив юкламалар* деб аташни лозим кўрдик.